

تبیین ضرورت اجتماعی - فرهنگی نهاد مسجد؛ بازخوانی کارکردها و کارویژه‌ها

احمدرضا فامیل دردشتی*

رمضانعلی حسینی**

چکیده

مسجد به‌عنوان جایگاه عبادت مسلمانان، یکی از نهادهای مهم اسلامی است. مسجد در دوران پیامبر ﷺ و چند دهه پس از رحلت ایشان، همواره پایگاه مهم معنوی، سیاسی و اجتماعی جامعه مسلمانان بوده است. فاصله زمانی و مکانی با منشأ نخستین اسلام، آرام‌آرام هویت و کارکرد مسجد را دستخوش تغییر و تحول کرده است به طوری که امروزه مساجد غالباً چهره کلیشه‌ای از دین‌داری مناسکی به خود گرفته است؛ از این‌رو برخی از اسلام‌ستیزان و مخالفان دین، با انگشت نهادن بر برخی از آسیب‌ها و نقاط ضعف مساجد کنونی، درصدد القای ضروری نبودن این نهاد مهم دینی‌اند. در این پژوهش با تحلیل تاریخی، فلسفی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی نهاد مسجد، مهم‌ترین نقاط قوت و کارویژه‌های برجسته و منحصر به فرد مسجد تبیین شده است. علاوه بر این به برخی از آسیب‌های موجود، علل پیدایش و راهکارهای برون‌رفت از این آسیب‌ها اشاره شده است. روش تحقیق در پژوهش حاضر به شیوه توصیفی - تحلیلی بوده و گردآوری داده‌ها با روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

واژگان کلیدی: نهاد مسجد، مدیریت مسجد، آسیب‌ها، کارکردهای روان‌شناختی، کارکردهای جامعه‌شناختی، فقرزدایی.

*. دانشجوی دکتری قرآن و علوم روانشناختی جامعه المصطفی العالمیه؛ ahmad.rezaporsesh@gmail.com

** کارشناس ارشد روانشناسی بالینی موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)؛ khan_bulbul80@yahoo.com

مقدمه

یکی از آموزه‌ها و برنامه‌های مهم ادیان توحیدی و از جمله اسلام، برای زمینه‌سازی تربیت اخلاقی و معنوی فرد و جامعه، توصیه و تشویق به ساختن و آبادکردن معابد و مساجد به‌عنوان مهم‌ترین پایگاه‌های دین است. امروزه به سبب تحولات عمیق و گسترده فرهنگی و اجتماعی و غیره، مساجد تا حد زیادی از کارکردها و منافی که دین برای آن در نظر داشته و در دوران زندگی پیامبر دارا بوده، فاصله گرفته و همین امر موجب پیدایش نگرش‌های منفی دربارهٔ نهاد مسجد شده است؛ نگرشی که وجود مسجد و عبادتگاه را برای جامعه ضروری نمی‌داند! صاحبان چنین نگرشی می‌پندارند که «با وجود مردمان فقیر و بی‌خانمان در هر شهر و روستا و وجود نیازهای مهم فردی و اجتماعی، نیازی به ساختن مسجد نیست؛ خصوصاً مساجد و عبادتگاه‌هایی که با معماری‌های خیره‌کننده و انواع سازه‌ها و فرم‌های زیباشناختی، زینت شده و شکل ساختمان را از حالت ساده و بی‌پیرایه به ساختمان‌های مجلل، قصرها و کاخ‌ها شبیه‌تر کرده و مایهٔ فخرفروشی سازندگان آن بر دیگر مؤمنان شده است! مضاف بر اینکه ارتباط با خداوند متعال که از رگ گردن به ما نزدیک‌تر است، نیازی به مکان خاص ندارد و هر انسانی در هر کجا، هر زمان و هر حالی می‌تواند با خداوند ارتباط برقرار کرده و با او به رازونیزا پردازد؛ از این‌رو ساختن و پرداختن به مساجد و مراکز عبادی نه‌تنها منافی ندارد که می‌تواند به فرهنگ و اخلاق جامعه آسیب برساند و لازم است چنین هزینه‌هایی در جاهای مهم‌تری مثل رسیدگی به محرومان مصرف شود!»

نهاد مسجد در اسلام مهم‌ترین نهاد و نماد دینی به شمار می‌رود. فلسفه نخستین و اساسی مسجد، اختصاص مکانی برای عبادت جمعی مسلمانان است. اسلام دینی جمع‌گرا و جامعه‌محور است (بابانیا، ۱۳۷۸، ص ۶) و علاوه بر اهتمام به حقوق و نیازهای فردی، به نیازها و اهداف اجتماعی جامعه مؤمنان نیز اهمیت فراوان می‌دهد. پیامبر در همان روز نخست ورود به شهر مدینه فرمان داد تا مکانی برای عبادت مسلمانان ساخته شود. مسجد نبوی علاوه بر مکان عبادت، محلی برای انجام امور مهم دینی و اجتماعی بود. برنامه‌های اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و نظامی حکومت نوپای نبوی معمولاً در مسجد و از مسجد آغاز می‌شد. در دورهٔ خلفای نخستین هم مسجد همواره جایگاه خود را به‌عنوان مهم‌ترین مرکز اجتماعی،

سیاسی و عبادی حفظ کرد. مساجد در دوران پیامبر و خلفای نخستین، از قداست و سادگی خاصی برخوردار بود. از دوران خلیفه دوم که موضوع فتوحات مسلمانان آغاز شد، مسجد هم آرام آرام از کارکردهای اولیه خود فاصله گرفته و اموری که در روزگار پیامبر و خلیفه اول در مسجد انجام می‌گرفت به مراکز دیگری مانند پادگان، دارالاماره، محکمه و غیره منتقل شد؛ اما مساجد همچنان در کنار عبادت جمعی مکانی برای انجام برخی از امور فرهنگی و تبلیغی بود. با قاطعیت می‌توان گفت که تغییر شکل و شمایل ساده و بی‌پیرایه مساجد و برپا کردن ساختمان‌های مجلل و زینت کردن مساجد از دوران امویان، به‌ویژه عبدالملک مروان آغاز شده است (لب‌خندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۵۵). در روایات اسلامی هم بر سادگی و پیراستگی مسجد از زیورها و زینت‌های مادی تأکید شده و سنت و سیرت پیامبر و یاران ایشان نیز از این امر حکایت می‌کند (نوبهار، ۱۳۷۳، ص ۲۳۲-۲۶۱). در برخی از روایات مربوط به آخرزمان، تغییر ظاهر مساجد به ساختمان‌های مجلل و زیبا و خالی بودن از شور ایمانی و اخلاص به‌عنوان نکوهش چنان دورانی توصیف شده است (همان). بنابر بناکردن ساختمان‌های مجلل و تزیین مساجد که گاهی ممکن است مایه فخرفروشی بانیان و مدیران آن شود، از سنت و سیرت پیامبر اسلام و فرهنگ اسلامی فاصله دارد. با این وجود نفی اصل وجود مسجد و بی‌اهمیت خواندن این نهاد و نماد اسلامی، به سبب برخی از کژاندیشی‌ها و انحرافات که در ساختن و اداره این نهاد وجود دارد، عاقلانه نیست. مسجد تراز اسلامی، نهاد بسیار مهمی است که با ارائه خدمات متنوع معنوی، اجتماعی و سیاسی به جامعه، در میان نهادها و سازمان‌های اجتماعی، جایگاه بی‌بدیلی را به خود اختصاص می‌دهد. به نظر می‌رسد بسیاری از مشکلات و آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی با کمترین هزینه و بهترین شکل ممکن در مسجد قابل‌رفع است. در ادامه مقاله با بررسی فلسفه وجودی و کارکردهای مساجد در اسلام و به روش توصیفی - تحلیلی، به برخی از آسیب‌های نهاد مسجد در دنیای مدرن که ناشی از تحولات اجتماعی است، می‌پردازیم و نشان می‌دهیم که نهاد مسجد با همان فلسفه وجودی و کارکردهایی که دین برای آن در نظر داشته، یکی از نهادهای بسیار مهم و حساس اجتماعی است و می‌تواند بسیاری از مشکلات فرهنگی، اجتماعی سیاسی و حتی اقتصادی جامعه را برطرف ساخته و پاسخگوی نیازهای گوناگون مؤمنان باشد!

بررسی و نقد شبهه

الف) تأثیرات متقابل فرهنگ و جامعه

یکی از واقعیت‌های زندگی بشر تأثیر متقابل فرهنگ و جامعه است. همان‌گونه که فرهنگ زندگی بشر را می‌سازد، مسائل و نیازها، تحولات و ساختارهای جدید اجتماعی هم می‌تواند بر فرهنگ اثر گذاشته و آن را به صورت مثبت یا منفی دگرگون کند. ادیان و مذاهب الهی هم به‌عنوان مهم‌ترین نهاد اجتماعی و جریان فرهنگی از این قاعده مستثنا نیستند. شکی نیست که ادیان توحیدی از منبع علم و حکمت خداوند متعال و برای تنظیم امور مادی و معنوی انسان‌ها نازل شده است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ص ۱۲). آموزه‌ها و معارف ادیان الهی در هنگام نزول بر قلوب پیامبران و ابلاغ به مردم، از هر پیرایه انسانی پیراسته بوده است (جوادی‌آملی، ۱۳۷۹، ص ۲۹۱)؛ اما تلقی وحی از سوی مردم و اجرای آن در زندگی فردی و اجتماعی، به‌خصوص زمانی که جامعه از لحاظ زمانی و مکانی، از خاستگاه وحی فاصله می‌گیرد، ممکن است معارف و آموزه‌های دین را در ساحت زیست فردی و اجتماعی دستخوش تحولات و تغییراتی کند (خسروپناه، ۱۳۸۲، ص ۴۳۲-۴۳۳). به همین سبب یکی از علل اهمیت وجود کارشناسان و متخصصان دین‌شناسی در هر زمان که در رأس آنان اوصیای پیامبران و امامان علیهم‌السلام قرار دارند، [۱] به همین مسئله بازمی‌گردد (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۴، ص ۳۰۵-۳۰۸). براین‌اساس ممکن است برخی از معارف، آموزه‌ها و مناسک دینی به‌مرورزمان، به‌صورت کلی یا جزئی، از فلسفه اصلی و اساسی و کارکردهای مورد انتظار فاصله گرفته و دست‌کم به رفتاری کلیشه‌ای و فاقد معنای اصلی خود تبدیل شود؛ همچنان که ممکن است برخی از باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و آداب‌ورسوم محلی و منطقه‌ای رنگ و بوی دینی گرفته و به‌عنوان امور اصیل دینی مطرح شود. در چنین شرایطی یقیناً کارکردها و منافع اصلی و موردنظر دین درباره آن آموزه‌ها یا مناسک تحقق پیدا نکرده و یا آن مناسک کارکردهایی پیدا می‌کند که از ابتدا منظور دین نبوده است (همان)؛ ازاین‌رو آنچه درباره معارف و آموزه‌های ادیان باید موردتوجه قرار گیرد، پیراستن آن از پیرایه‌هایی است که احیاناً در اثر فاصله زمان و مکانی و آمیخته شدن آن با فرهنگ‌ها و سلايق فردی و گروهی رخ داده و بازگرداندن آن به اصالت نخستین و احیای کارکردها و منافع مورد انتظار و

هدفمند دینی آن. این امر به‌عنوان قاعده‌ای کلی می‌بایست دربارهٔ نهاد مسجد نیز مورد اهتمام قرار گرفته و پیرایه‌های فرهنگی جوامع از آن زدوده شده و کارکردها و وظایفی که دین برای آن در نظر داشته، احیا شود. پاک‌کردن صورت‌مسئله و انکار ضرورت وجود مساجد، نه‌تنها شدنی نیست؛ بلکه در صورت امکان، جامعه را از خیرات و منافع آن نهاد محروم ساخته و خطرات بسیاری را متوجه دین و دین‌داری می‌سازد. نهاد مسجد حتی اگر تنها به‌عنوان محل اختصاصی عبادت و خلوت باخدا هم در نظر گرفته شود، موجودیتی قابل‌دفاع و مشروع دارد؛ اما بی‌توجهی به کارکردهای گوناگون آن، جامعه اسلامی را از منافع بی‌شماری محروم می‌کند. از آنجاکه مسجد نهاد معنویت و روحانیت الهی است، هرچه ساده‌تر و از زرق‌وبرق‌ها پیراسته‌تر باشد، شرایط مناسب‌تری برای ارائه خدمات معنوی خواهد داشت؛ اما وجود امکاناتی که به آسایش و آرامش مؤمنان کمک می‌کند و محیط بهداشتی و دلنشینی را فراهم می‌نماید، لازم است. پرداختن بیش‌ازحد لازم به شکوه بنا و زیباسازی ساختمان و لوازم مسجد، خود یکی از آسیب‌های مسجدسازی است. این فرهنگ غیراسلامی به دوران حکومت امویان، خصوصاً عبدالملک مروان، بازمی‌گردد. در روایات مربوط به دوران حکومت مهدوی آمده است که امام‌زمان علیه السلام پس از ظهور و تشکیل حکومت، مساجد (خصوصاً مسجد کوفه و مسجدالحرام) را به موقعیت و سادگی نخستین خود بازمی‌گرداند و این امر از اهمیت سادگی و پرهیز از شکوه ظاهری مسجد در فرهنگ اسلامی حکایت می‌کند.

ب) زمینه‌ها و عوامل آسیب به کارکرد مسجد

قابل‌انکار نیست که امروزه نهاد مسجد تا حدود قابل‌توجهی از جایگاه و کارکردهای مورد انتظار خود دور شده است. آسیب‌شناسی مسجد نشان می‌دهد که متأسفانه اکثر مساجد، صرفاً به جایگاهی برای نماز جماعت، خواندن برخی دعاها و زیارات مشهور و مراسم‌های ترحیم و یادبود درگذشتگان تبدیل شده است. از آن‌گذشته بسیاری از مساجد در شهر و روستا فاقد امام جماعت و فعالیت فرهنگی پیوسته و منظم است. مساجدی که باید قلب تپنده و پرقدردر در تزریق خون تازه معنویت و دین‌داری در محل استقرار خود باشد، فعالیت قابل‌دفاع و بارزی ندارد. این وضعیت معلول علت‌های گوناگونی است که

به‌مرور زمان و در اثر زمینه‌ها و عوامل گوناگون فرهنگی، سیاسی و اجتماعی به وجود آمده و ادامه یافته است. در این راستا می‌توان به اموری مانند عدم وجود سازمانی قوی، علمی و راهبردی که عهده‌دار تهیه و اجرای طرح‌ها و برنامه‌های راهبردی و عملیاتی باشد، پراکنده شدن نقش‌ها و کارکردهای گوناگون مسجد در میان نهادهای برساخته مذهبی و مدنی مدرن مثل حسینیه‌ها، تکایا، مراکز فرهنگی و فرهنگسراها، شمار ناکافی روحانیان و مبلغان دارای صلاحیت‌های لازم برای مدیریت مسجد، دخالت‌های غیرکارشناسی و مخرب بسیاری از هیئت‌های امنای مساجد در مدیریت مسجد، وجود نگرش‌های نادرست در میان برخی امامان جماعت و نمازگزاران، مبنی بر اینکه مسجد، تنها جای خواندن نماز و دعا است و امور دیگر فرهنگی باید در بیرون از مسجد دنبال شود، فقدان رشته علمی مدیریت مسجد در ساختار علمی - تخصصی حوزه‌های علمیه و رهاشدن این امر خطیر به سلايق و توانایی فردی امامان جماعت و دیگر زمینه‌ها و عوامل اجتماعی که در پیدایش وضعیت موجود دخالت دارد، اشاره کرد. براین اساس به نظر می‌رسد آسیب‌شناسی نهاد مسجد مهم‌ترین وظیفه کنونی اصلاح اجتماعی در جوامع مسلمان است.

ج) جایگاه راهبردی مسجد در فرهنگ اسلامی

ساختن، آبادکردن و اهتمام به امر مسجد یکی از توصیه‌ها و برنامه‌های دین اسلام است (توبه: ۱۸). مسجد از مهم‌ترین نمادها و شعائر الهی است و از احترام و اهمیت خاصی در فرهنگ اسلامی برخوردار است (حج: ۳۲). از منظر اسلامی، مسجد خانه خدا در زمین و محلی برای پاک‌شدن از گناهان و کسب نورانیت معنوی است (توبه: ۱۰۸). هرکس در زمین مسجدی را بنا کند خداوند برای او در بهشت، خانه‌ای بنا سازد (شیخ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۸۳). برای همسایگان مسجد جز در مسجد نماز کاملی نیست؛ مگر آنکه عذری در میان باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۷۹). بسیاری از روایات اسلامی به ابعاد گوناگون ظرفیت‌های نهاد مسجد مربوط است و مسائل مختلفی در منابع دینی در این راستا بیان شده است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان از شاخه دانش مدیریتی به نام «مدیریت مسجد» در کنار شاخه فقهی آن؛ یعنی «فقه مسجد» سخن گفت. این امر از اهتمام اسلام به نهاد مسجد حکایت کرده و جایگاه راهبردی آن در تحقق آموزه‌های معنوی، اخلاقی و اجتماعی اسلام را نشان می‌دهد. مرور تاریخچه پیدایش و استمرار نهاد مسجد، به‌خصوص در دروان حیات پیامبر

اسلام، نشان می‌دهد که مسجد، مهم‌ترین مرکز و پایگاه دین در جامعه است و اهداف و منافع فراوان روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و فرهنگی در مسجد و بر محور آن برای فرد و جامعه مسلمان قابل‌دستیابی است (میرزاپوری و اسماعیلی‌کریزی، ۱۳۹۳، ص ۷۱-۷۲).

د) کارکردها و کارویندهای فردی و اجتماعی مسجد

نهاد مسجد در نگرش اصیل اسلامی که در سیره پیامبر ﷺ و اهل‌بیت علیهم‌السلام تبلور یافته، جایگاه مهمی برای تقویت دین‌داری و انسجام‌بخشی به هویت اجتماعی و دینی مؤمنان است. مسجد صرفاً برای خواندن نماز و نیایش باخدای متعال بنیان نهاده نشده؛ بلکه اهداف و اغراض متنوع و متکثری برای آن در نظر بوده است. این اهداف در زمان پیامبر و خلفای سه‌گانه و حکومت امام امیرالمؤمنین علی (ع) به‌صورت جدی پی گرفته می‌شد. متأسفانه از دوره امویان به این سو به علت پدید آمدن زمینه‌ها و عوامل سیاسی و فرهنگی و حوادث گوناگون خاص آن دوران، آرام‌آرام تغییرات بنیادینی در فرهنگ عمومی، نگرش‌ها و الگوهای رفتاری مسلمانان ایجاد شد (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۱۸). توسعه حکومت‌های عربی - اسلامی به مناطق مجاور مانند ایران، کشورهای آفریقایی و برخی از کشورهای اروپایی، ممزوج‌شدن آموزه‌ها و مناسک اسلامی با آداب و فرهنگ‌های بومی را موجب شد و این امر پدید آمدن رویکردها، فرقه‌ها و مذاهب مختلف اسلامی را تسهیل نمود. در این میان هرچه فاصله جوامع اسلامی با عصر پیامبر ﷺ بیشتر می‌شد، تغییر و تحول در نگرش‌ها، رفتارها و مناسک اصیل اسلامی هم بیش از گذشته ممکن می‌گشت. در یک قرن اخیر با رشد و توسعه فرهنگ غربی در مقوله شهرنشینی تحولات اساسی‌تری در دین‌داری مؤمنان رخ داده است. ظهور نهادها و مراکز مدرن و تخصصی و اختصاصی‌تر شدن امور اجتماعی در کنار برخی از مزایا، به ساختار اجتماعی جوامع مسلمان آسیب‌های جدی را وارد ساخته است. نهاد مسجد به‌عنوان مهم‌ترین نهاد اسلامی از این آسیب‌ها در امان نبوده و تحولات منفی قابل‌توجهی در ماهیت و کارکرد آن پدید آمده است. بررسی تاریخچه مسجد در نگرش اصیل نبوی از وجود کارکردها و منافع پرشمار این نهاد حکایت می‌کند. در ادامه به برخی از کارکردهای منحصر به فرد مسجد از لحاظ اجتماعی، روان‌شناختی، معنوی و فرهنگی اشاره می‌شود:

۱. مسجد؛ نماد عرفان جمعی مؤمنان

مسجد محل اختصاصی عبادت خدا است؛ جایی که فرد مؤمن از هنگام نیت برای رفتن به سوی آن و قدم نهادن در آن، خود را برای خلوت و عبادت با پروردگار آماده می‌سازد. بر اساس اعتقادات اسلامی وجود خداوند بی‌نهایت است. [۲] (بقره: ۱۱۵) انسان به هر جا رو کند [۳] (همان) و در هر نقطه‌ای از جهان قرار گیرد، خداوند شاهد و ناظر نیت و رفتارهای او است. [۴] (فصلت: ۵۳) عبادت در هر مکان و هر زمان و به هر زبانی امر ستوده و نیکویی است و خداوند شنونده و بینا به اعمال بندگان است؛ (ق: ۱۶) اما خلوت با خدا و اختصاص مکان و زمان خاصی به عبادت با معبود، مسئله دیگری است. مکان زندگی و کار انسان‌ها معمولاً سرشار از محرک‌ها و اموری است که ذهن و قلب انسان را به خود مشغول می‌کند. اختصاص مکانی به نام مسجد برای عبادت، به مؤمنان این امکان را می‌دهد که طبق برنامه خاصی که از جانب شریعت معین شده یا خود مؤمنان برای خود تدارک می‌بینند، از مشغله‌های محیط، رهایی یافته و زمان‌هایی را برای خلوت عمیق با خود و انس عارفانه با خداوند متعال و رازونیز با او اختصاص دهند. مضاف بر اینکه حضور در مسجد، مؤمنان را از لحاظ ذهنی، قلبی و رفتاری از روندهای روزمره و تکراری زندگی جدا کرده و آمادگی بیشتری برای توجه به خدا برای آنها ایجاد می‌کند. این امر به دیگر امور تخصصی زندگی انسان بسیار شبیه است. شکی نیست که دانش‌آموزان می‌توانند درجایی غیر از مدرسه درس بخوانند یا دانشجویان درجایی غیر از دانشگاه به آموزش‌های تخصصی بپردازند؛ اما می‌بینیم که عقلاً بر اساس تجربه و عقلانیت معاش، برای هر کدام از امور تخصصی زندگی، جای خاصی را در نظر گرفته و انجام آن امور را درجایی غیر از مراکز خاص نمی‌پذیرند. یکی از علت‌های وجود مراکز اختصاصی، همین فارغ‌شدن و خالص‌شدن برای آن کار است. فرض کنید دانش‌آموزی بخواهد در خانه درس بخواند، یقیناً بسیاری از امور مزاحمی که در محیط او وجود دارد، نمی‌گذارد به امر درس‌خواندن، آن‌گونه که مفید و شایسته است، بپردازد؛ از این‌رو مدرسه را بنا نهاده‌اند تا دانش‌آموزان از ابتدای نیت برای حضور در مدرسه تا پایان زمانی که در آن حضور دارند، به چیزی جز آموختن فکر نکنند و برای آنان فرصت بهره‌برداری کافی و مطلوب از درس فراهم گردد.

۲. مسجد و هویت‌یابی معنوی

هویت یکی از مسائل مهم در روانشناسی سلامت است. اریکسون دوران نوجوانی را مقطع خاص شکل‌گیری هویت، خصوصاً هویت دینی می‌داند که تا پایان عمر بر همه کنش‌ها، واکنش‌ها و جهت‌گیری‌های زندگی فرد تأثیر فراوانی دارد (منصور، ۱۳۷۹، ص ۵۳). هویت، مصدر جعلی از واژه «هو» («او») در لغت به معنای «او شدن یا او یافتن» است. هویت از نظر روانشناسی به شناخت و احساسی گفته می‌شود که هر فرد از کلیت وجودی یا یکی از ابعاد وجود خود دارد (پناهی و معروفی، ۱۳۹۵، ص ۹۰). هویت به دو قسم هویت کلان و هویت خرد تقسیم می‌شود. هویت کلان همان احساس و باوری کلی است که فرد نسبت به کلیت شخصیت خود دارد و ممکن است مثبت یا منفی، محبوب یا نامحبوب باشد. هویت خرد به اعتبار موضوع‌های خود اقسامی دارد: هویت دینی، هویت ملی، هویت شغلی، هویت خانوادگی، هویت سیاسی، هویت صنفی، هویت جنسی و هویت‌های دیگری که بسته به موضوعات زندگی فرد پدیدآمده و ممکن است در طول زمان تحولات و دگرگونی‌هایی داشته باشد (شرفی، ۱۳۸۰، ص ۲۵). انسان موجودی اجتماعی است و بودن در جمع و مشارکت در اموری که به صورت جمعی انجام می‌شود، یکی از بسترهای شکل‌گیری شخصیت و هویت او است (همان). نهاد مسجد بستر مهم و مؤثری برای شکل‌گیری تقویت هویت دینی است. حضور در مسجد و مشارکت در عبادت جمعی، باور و احساس تعلق به اندیشه و منش دینی را به صورت بارز و مؤثری تحکیم می‌کند. فقدان هویت یکی از اختلال‌های شخصیت و آشفتگی در فرایند طبیعی رشد شخصیت است (همان)؛ از آنجاکه مهم‌ترین نقش دین، پاسخ به پرسش‌های بنیادین و تعیین و تنظیم جهت‌گیری‌های عمیق و کلی وجود فرد است و به کلیت زندگی او معنا می‌بخشد (موسوی، ۱۳۸۲، ۲۱۷)، فقدان یا اختلال در روند شکل‌گیری هویت دینی می‌تواند مشکلات زیادی برای بهداشت روانی و بهداشت معنوی فرد ایجاد کند (شرفی، همان). مسجد بهترین مکان برای رشد و تحول مثبت هویت دینی است. حضور منظم، همراه با آداب و الگوهای رفتاری خاص و پیوند فیزیکی و معنوی با دیگر دین‌داران، عامل مهمی در شکل‌گیری و تحکیم هویت دینی است. این امر از سوی دین آن‌قدر مهم تلقی شده که پیشوایان دین، مهم‌ترین راه شناخت مسلمانی و ایمان فرد را حضور پیوسته در مسجد معرفی کرده‌اند (اخوی، ۱۳۹۳، ص ۶۳-۶۴). مسجد

می‌تواند در شکل‌گیری و تقویت هویت اجتماعی هم نقش‌آفرین باشد. مشارکت در امور اجتماعی و حضور در موقعیت‌هایی که کنش اجتماعی هماهنگ و هدفمندی از سوی گروه اجتماعی انجام می‌گیرد، بستر مناسب و کارآمدی برای شکل‌گیری و تقویت هویت ملی است (میرزاپوری و اسماعیلی‌کریزی، ۱۳۹۳، ص ۷۳). هویت جمعی به انسجام و اتحاد مطلوب افراد و گروه‌های جامعه نیز کمک می‌کند و شرایط مناسبی را برای احساس یکپارچگی ملی و احساس تعلق به یک ملت و سرزمین فراهم می‌سازد. هرچند حضور در مسجد و مراسمات مذهبی تنها بستر برای شکل‌گیری و تقویت هویت ملی نیست؛ اما از آنجاکه اکثریت شهروندان ایرانی مسلمان‌اند، مسجد می‌تواند به‌عنوان بستر مهمی در این راستا نقش‌آفرین باشد.

۳. مسجد؛ حلقه پیوند اجتماعی مؤمنانه

یکی از نیازهای روان‌شناختی انسان، نیاز به پیوندجویی با دیگر انسان‌ها و تعلق به گروه است (مزلو به نقل از رضوانی، ۱۳۷۵، ص ۸۴-۷۰). انسان نمی‌تواند برای مدت طولانی تنها زندگی کند و رابطه با دیگران به‌صورت پیوسته از نیازهای مهم انسان است؛ به‌گونه‌ای که احساس تنهایی یکی از نشانگان بیماری افسردگی و تنها ماندن طولانی‌مدت، از عوامل ایجاد این اختلال خلقی و برخی دیگر اختلالات روان‌شناختی است (کلینکه به نقل از: محمدخانی، ۱۳۹۲، ص ۱۷۸). صله‌رحم، حضور در مراسم‌های سنتی اجتماعی، گروهی و ملی، دیدار دوستان و گذراندن وقت با آنان، همکاری در کارهای عام‌المنفعه اجتماعی و ورزش‌های دست‌جمعی، از بسترهای ارضای این نیاز است (غباری‌بناب و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۹۴). مسجد به‌عنوان مکانی که معمولاً انسان‌های هم‌کیش، هم‌هدف و دارای نگرش‌های نزدیک به هم در آن حضور پیدا می‌کنند، بستر مناسبی برای تأمین نیاز پیوندجویی و تعلق گروهی است. بسیاری از افراد در مسجد دیدارها را تازه می‌سازند، دوستان جدیدی یافته و رشته دوستی‌های گذشته را تازه می‌کنند. ساعات حضور در مسجد به‌صورت منظم از جانب شریعت تنظیم شده و این امر امکان حضور در مسجد و ملاقات دوستان و همسایگان مسجد را به‌صورت از پیش تنظیم شده و با کمترین هزینه مادی و زمانی، سامان می‌دهد. پیامبر در توصیف ویژگی منحصر‌به‌فرد مسجد می‌فرماید: «مؤمن در مسجد همانند ماهی در درون آب است!» (حرعاملی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۹۸). همچنان که همه

نیازهای وجودی ماهی، در درون آب تأمین شده و آب، مایهٔ تازگی، طراوت و حیات پیوسته ماهیان است، مسجد هم در تازه شدن حیات معنوی و پیوستگی سلامت روانی مؤمن نقش بی‌بدیلی ایفا می‌کند. امروزه مسئله ازدواج جوانان یکی از دغدغه‌های خانواده‌ها است. با توسعه شهرنشینی، پیدایش خانواده‌های هسته‌ای، مهاجرت‌ها، فاصله‌های مکانی خویشان، پیچیده شدن فضای زندگی و تغییر و تحول سبک سنتی روابط به سبک‌های نیمه مدرن و مدرن، ازدواج جوانان یکی از موضوعاتی است که به صورت محسوسی از این فضا متأثر شده است (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹، ص ۶۹). امروزه فضاهای فعالیت عمومی مثل دانشگاه، محل کار، محفل‌های فرهنگی و غیره مکان‌هایی برای آشنایی بسیاری از همسران است و خواستگاری به روش سنتی تا حد زیادی کم‌رنگ شده است. فارغ از نقدهایی که به هر دو روش سنتی و نیمه مدرن آشنایی همسران وارد است، می‌توان از مساجد به عنوان ظرفیت‌های مثبتی برای آشنایی و ایجاد زمینه‌های معرفی جوانان برای ازدواج استفاده کرد. حضور دختران و پسران مسلمان و مؤمن همراه خانواده در مسجد به صورت منظم و پیوسته، زمینه آشناسدن خانواده‌ها و در پی آن آشنایی دختران و پسران برای ازدواج را فراهم می‌کند. حضور در فضای مسجد و آشنایی اولیه در این مکان مقدس، علاوه بر تقویت انگیزه‌های معنوی ازدواج، به شکل‌گیری اعتماد اولیه نیز کمک شایان می‌کند؛ علاوه بر این حضور پیوسته در مسجد بر وجود نگرش‌های همسان مذهبی و در نتیجه همسان‌گزینی مذهبی تأثیر فراوانی دارد؛ چنان‌که گزارش‌هایی وجود دارد که در دوران حیات پیامبر ﷺ بسیاری از ازدواج‌ها میان مسلمانان در محیط مسجد شکل می‌گرفته است (همان).

۴. مسجد؛ تسهیل‌گر همکاری در نیکی و تقوا

انجام بسیاری از امور اجتماعی جز با تعاون و همکاری افراد و گروه‌های اجتماعی امکان‌پذیر نیست. هرچند ایجاد و مقاوم‌سازی زیرساخت‌های کلان اجتماعی و طراحی و اجرای سیاست‌های عمومی و فراگیر برای تأمین نیازهای گوناگون شهروندان، وظیفه دولت‌ها است؛ اما بسیاری از امور اجتماعی، به خصوص امور فرهنگی و رفع کاستی‌ها و آسیب‌هایی مانند فقر و غیره، مشارکت همه شهروندان را طلب می‌کند. انجام چنین اموری بی‌شک نیازمند وجود گروه‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد و حضور داوطلبانه افراد خیرخواه و

نوع دوست است. سازمان‌های مردم‌نهاد هم مثل هر سازمانی، به تشکیلات، امکانات، پایگاه، ابزار و فعالیت‌های منظم و منضبط نیاز دارند که مستلزم وجود مکان مشخص و امکانات حداقلی است. مضاف بر اینکه شناسایی مشکلات اجتماعی کاری زمان‌بر و پرهزینه است و گروه‌های خودجوش محلی به خوبی می‌توانند با کمترین هزینه، نیازمندی‌ها و مشکلات محله خود را شناسایی و برای آن چاره‌اندیشی کنند. مساجد به‌عنوان بستری مناسب در جهت ایجاد و استمرار چنین سازمان‌هایی بهترین نقش را ایفا می‌کنند. افرادی که به‌صورت پیوسته و با تعلق خاطر و انگیزه معنوی درونی به مسجد رفت‌وآمد دارند، به‌خصوص زمان‌هایی که در مسجد حضور دارند و فضای معنوی نماز و ارتباط با خدا ذهن و قلب آنان را تحت تأثیر عاطفی قرار داده، زمینه مشارکت بیشتری برای فعالیت‌های عام‌المنفعه دارند؛ به‌خصوص اینکه هر محله دارای یک یا چند مسجد است و سازمان‌های مردم‌نهاد مستقر در هر مسجد می‌توانند در پیگیری، شناسایی، آسیب‌شناسی مسائل محله و رفع نیازهای اهالی محل، با کمترین هزینه و آبرومندانه‌ترین روش، اقدامات مؤثری انجام دهند. امروزه مراکز فرهنگی مساجد که انبوهی از خدمات فرهنگی و علمی را به جوانان و نوجوانان دختر و پسر ارائه می‌دهند، قرض‌الحسنه‌هایی که در برخی از مساجد وجود دارد، مراکز خیریه مسجد محور و غیره از نمودهای برجسته این کارکرد منحصر به فرد مسجد است.

۵. مسجد و تازه‌سازی انگیزه‌های ایمانی

دین‌داری آگاهانه و مبتنی بر شناخت صحیح و تقویت انگیزه‌ها و الگوهای رفتار دینی، مستلزم استمرار حضور مؤثر دین در حیات انسان است (خسروپناه، ۱۳۸۲، ۴۳۲-۴۳۳). مؤمنان همواره نیازمند نوکردن ایمان (انفال: ۲) و تقویت زیرساخت‌های فکری و اعتقادی و تازه‌کردن انگیزه‌های معنوی - اخلاقی خوداند. (نساء: ۱۳۶) زندگی ماشینی، خشن و شلوغ امروز فرصت‌های اندکی را برای بازتوان بخشی معنوی در اختیار بشر - می‌گذارد. بسیاری از افراد آن‌چنان غرق مسائل زندگی می‌شوند که به‌صورت اساسی و کلی از نیازهای معنوی و انگیزه‌های اخلاقی و مشارکت در امور فراشخصی معطوف به انسان دوستی و خداخواهی فاصله می‌گیرند. به روزکردن مداوم بارورهای دینی، رفع شبهه‌ها و شایعات، آموزش احکام و مناسک دینی، تقویت انگیزه‌های معنوی و یافتن بصیرت‌ها و معناهای تازه در امور معنوی و اخلاقی، یکی از کارکردهای مهم و جایگزین‌ناپذیر مسجد است. مؤمنانی که اهل

رفت‌وآمد به مسجد نیستند، معمولاً از اعتقادات و نگرش‌های دینی، دریافتی سطحی و تقلیدی دارند. بسیاری از این افراد، دارای اعتقاداتی‌اند که اساساً بیش از هر چیز بافته‌های ذهنی خودشان است تا معارف و آموزه‌های دینی! مسجد به‌مثابه مدرسه‌ای برای آموختن معارف دین و آموزه‌های دینی و درمانگاهی برای رفع کاستی‌ها، بدآموزی‌ها و تحکیم باورها و انگیزه‌های دینی است. کسانی که احساس نیازی به حضور در مسجد و ارتباط با کارشناسان دینی در خود نمی‌بینند، به‌احتمال‌زیاد گرفتار نوعی بیماری معنوی‌اند. روح و فکر انسان همانند جسم او، نیازمند رسیدگی متناوب و بررسی بیماری‌ها و اختلال‌های احتمالی است و مسجد، مناسب‌ترین؛ بلکه تنها مکان انجام چنین اموری است.

۶. مسجد و معنابخشی به زندگی

بسیار می‌شود که انسان گرفتار بدخلقی، تنگ‌خلقی، حال بد، کاهش نشاط معنوی، احساس درماندگی، احساس بیهودگی و ناامیدی می‌شود. روان‌شناسان برای برون‌رفت از این حالت‌های ناخوشایند و آزاردهنده، روش‌ها و راهبردهای مختلفی را تهیه کرده و آموزش می‌دهند. روش‌هایی مانند آرام‌سازی عضلانی، مدیتیشن، اصلاح خطاهای شناختی، ورزش، تفریح، مسافرت، مهارت‌آموزی، کار و اشتغال منظم، روابط اجتماعی منظم و هدفمند از مهم‌ترین این روش‌ها است (کلینکه به نقل از: محمدخانی، ۱۳۹۲، ص ۱۶۸-۱۷۲). این روش‌ها که مبتنی بر تحقیقات و نظریه‌های روان‌شناختی است، در برخی از موارد، مؤثر و مفید است؛ اما نمی‌تواند به همه مشکلات روان‌شناختی بشر پاسخ دهد. بسیاری از مشکلات روان‌شناختی انسان‌ها، در کاستی‌ها و نیازهای ارضا نشده معنوی ریشه دارد. بشر- در دوره پیشامدرن به این نیاز اساسی واقف بوده و امروزه با سپری شدن دوران مدرن، دوباره به نیازها معنوی خود هشیار شده است (بهرامی‌دشتکی، ۱۳۸۹، ۱۴۵-۱۴۷). یونگ روان تحلیل‌گر پرآوازه جهان گفته است که سال‌ها به مشاوره و درمانگری بیماران و مراجعانی که از مشکلات گوناگون روان‌شناختی گرفتار بودند، مشغول بودم و برایم این یقین حاصل‌شده که همه این بیماران از نوعی نیازهای معنوی ارضا نشده رنج می‌برده‌اند (حیدری، ۱۳۹۵، ص ۶۶-۶۷). معنویت، بُعد مهم؛ بلکه مهم‌ترین بُعد وجود انسان است (فرانکل، ۱۳۸۳، ص ۹۷)؛ این بُعد عمیق و ماندگار و اساسی، مرکز انسانیت و معنا در وجود ما است؛ به‌خصوص از اواسط میان‌سالی و فروکش کردن طغیان نیازهای زیستی و روان‌شناختی، نیاز

به معنویت و خودشکوفایی برجستگی و نمود محسوس پیدا می‌کند؛ آن‌چنان‌که برخی از افراد، به‌خصوص مردان، با بحران دستاوردهای معنوی روبه‌رو می‌شوند. برخی از افراد حتی تا پایان عمر تلاش می‌کنند تا چنین نیازی را به رسمیت نشناسند؛ اما احساس بی‌معنایی، پوچی و بیهودگی و کاهش کیفیت زندگی در اثر ارضا نشدن چنین نیازهایی همواره آنان را رنج می‌دهد (عمرانی‌پور و مرادی، ۱۳۹۰، ص ۴۸). انسان برای تأمین نیازهای خود، نیازمند وجود بسترها و زمینه‌های مناسب است. هر دسته از نیازها، بستر و زمینه خاصی را طلب می‌کند. نیازهای معنوی نیز مکان، زمان، آداب و ملزومات خاص خود را می‌طلبد و انسان‌ها نمی‌توانند بدون راهنمایی و کمک خداوند و سازوکارهای دینی آن را ارضا کنند. البته نیازهای معنوی می‌تواند در جلوه‌ها و صورت‌های گوناگون بازتابی شود؛ تفکر عمیق در زندگی و طبیعت، مشاهده زیبایی‌ها و جلوه‌های هنری و شاعرانه، رفتارهای عاطفی و احساسی و ارتباط محبت‌آمیز و خالصانه با هموعان از بسترهای شکوفاسازی و ارضای نیازهای معنوی است؛ اما پاسخ به نیاز به پرستش و ارتباط عمیق و وجودی با جان جهان و معبود ازلی، ژرف‌ترین و لطیف‌ترین صورت نمود نیاز معنوی است (خسروپناه، ۱۳۸۲، ۴۳۲-۴۳۳). انسان‌هایی که نیازهای معنوی خود را صرفاً در هنر، موسیقی، فلسفه، شعر و روابط عاطفی و صمیمانه با هموعان جستجو می‌کنند، هرگز به عمق این نیازها نمی‌رسند و امور رویینی، ظرفیت‌های وجودی آنان را مصرف کرده و تمام می‌کند. مسجد یکی از مهم‌ترین مؤثرترین بسترهای ارضای نیازهای معنوی است. مسجد مکان اختصاصی تفکر، یادکرد و ارتباط عمیق باخداوند متعال است و ازاین‌رو حیات معنوی مؤمنان تا اندازه زیادی به حضور پیوسته، کیفی و منظم در مسجد بستگی دارد.

۷. مسجد و بازشناسی مسلمان از نشانه‌ها

پدیده‌های روان‌شناختی، معمولاً اموری نهانی است و رفتارهای بیرونی بر وجود یا عدم آن دلالت می‌کند؛ مثلاً شادی، غم، عصبانیت، نفرت و نیز نگرش‌ها و اعتقادات ذهنی، اموری است که برای دیگران محسوس نیست و تنها از راه نشانه‌های رفتاری می‌توان به وجود یا عدم آن پی برد. ایمان به خدا و داشتن نگرش‌های دینی هم از امور ذهنی و قلبی است و بدون واسطه، قابل‌دسترس نیست؛ ازاین‌رو در شریعت اسلامی معیارهای رفتاری خاصی برای اثبات یا نفی آن مطرح شده است. رفت‌وآمد به مسجد و به عبارتی «مسجدی بودن» یکی از نشانه‌های مسلمانی

به شمار آمده است. اسلام یکی از شرایط صحت ازدواج مسلمانان است و مرد و زن مسلمان نمی‌توانند با غیرمسلمانان پیوند زندگی مشترک برقرار کنند. رفت‌وآمد به مسجد مهم‌ترین نشانه رفتاری مسلمان بودن و التزام به احکام اسلامی است؛ زیرا دیگر رفتارهای دینی می‌تواند در خلوت و دور از چشم دیگران هم انجام گیرد و از این‌رو ادعای مسلمان بودن برای اثبات مسلمانی کافی نیست و لازم است نشانه‌های آن در رفتار هم دیده شود.

نتیجه‌گیری

۱. نهاد مسجد یکی از نهادهای برآمده از فرهنگ اصیل اسلامی است و پیشوایان دین به ساخت و آبادکردن آن اهتمام داشته‌اند.
۲. آسیب‌شناسی مسجد در جامعه ما و بسیاری از جوامع اسلامی نشان می‌دهد که نهاد مسجد تا اندازه زیادی از جایگاه و کارکرد نخستین و اصیل خود فاصله گرفته است. این تغییر کاربری محصول عوامل و زمینه‌های مختلفی است.
۳. محل اختصاصی عبادت خدا، تقویت هویت دینی از طریق تحکیم احساس تعلق به اندیشه و منش دینی، مسجد به‌مثابه سازمانی مردم‌نهاد برای مدیریت و اجرای امور عام‌المنفعه در محدوده جغرافیایی خود، مرکز اختصاصی و تخصصی برای به‌روز کردن مداوم بارورهای دینی، رفع شبهه‌ها و شایعات، آموزش احکام و مناسک دینی، تقویت انگیزه‌های معنوی و یافتن بصیرت‌ها و معناهای تازه در امور معنوی و اخلاقی، تنها بخشی از خدماتی است که نهاد مسجد به جامعه ارائه می‌کند.
۴. هرچند مسجد اگر تنها به‌عنوان محل اختصاصی عبادت و خلوت با خدا هم در نظر گرفته شود، موجودیتی قابل‌دفاع و مشروع دارد.
۵. از آنجاکه مسجد نماد معنویت و روحانیت الهی است، هرچه ساده‌تر و از زرق‌وبرق‌ها پیراسته‌تر باشد، شرایط مناسب‌تری برای ارائه خدمات معنوی خواهد داشت؛
۶. وجود امکاناتی که به آسایش و آرامش مؤمنان کمک می‌کند و محیط بهداشتی و دلنشینی را در محیط مسجد فراهم می‌نماید، لازم است.
۷. پرداختن بیش‌ازحد لازم به شکوه بنا و زیباسازی ساختمان و لوازم مسجد، خود یکی از آسیب‌های مسجد است. این فرهنگ غیراسلامی به دوران حکومت امویان، خصوصاً عبدالملک مروان، بازمی‌گردد.

پی نوشت

- [۱]. امام صادق علیه السلام: «إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُورَثُوا دِرْهَمًا وَلَا دِينَارًا وَ إِمَّا وَرَثُوا أَحَادِيثَ مِنْ أَحَادِيثِهِمْ فَمَنْ أَخَذَ بِشَيْءٍ مِنْهَا فَقَدْ أَخَذَ حِطًّا وَافِرًا فَانظُرُوا عِلْمَكُمْ هَذَا عَمَّنْ تَأْخُذُونَهُ فَإِنَّ فِيْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فِي كُلِّ خَلْفٍ عُدُولًا يَنْفُونَ عَنْهُ تَحْرِيفَ الْعَالِينَ وَ إِنْخَالَ الْمُبْطِلِينَ وَ تَأْوِيلَ الْجَاهِلِينَ»؛ شهید ثانی، منیة المرید فی أدب المفید و المستفید، ج ۱، ص ۱۱۲.
- [۲]. «... إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۱۱۵).
- [۳]. «فَأَيُّنَمَا تَوَلَّوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۱۱۵).
- [۴]. «... أَوْلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (فصلت: ۵۳).

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. اخوی، ابراهیم، فروغ مسجد، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۳.
۲. بابانیا، محمدباقر، «در سایه‌سار مساجد»، مجله فرهنگ کوثر، شماره ۳۳، آذر ۱۳۷۸.
۳. بهرامی دشتکی، هاجر، «معنا و معنویت از دیدگاه روان‌شناسان»، مجله راه تربیت، سال پنجم، بهار ۱۳۸۹.
۴. پناهی، صادق و یحیی معروفی، «جایگاه مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتاب‌های ادبیات فارسی، پژوهشی در برنامه‌ریزی درسی»، سال سیزدهم، دوره دوم. شماره ۲۳.
۵. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن: سیره رسول اکرم ﷺ در قرآن، قم: اسراء، ۱۳۷۹.
۶. حراملی، محمدبن‌حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۳ق.
۷. حیدری، حسین، «از فروید تا مزلو: دگرگونی پارادایم‌های روانشناسی دین در دوره مدرنیته»، دوفصلنامه علمی - پژوهی پژوهش‌نامه ادیان، سال دهم، شماره بیستم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
۸. خسروپناه، عبدالحسین، انتظارات بشر از دین، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۲.
۹. شرفی، محمدرضا، جوان و بحران هویت، قم: سروش، ۱۳۸۰.
۱۰. شیخ‌طوسی، ابی‌جعفر محمدبن‌حسن، الأمالی، قم: دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
۱۱. طباطبایی، سیدمحمدحسین، شیعه در اسلام، چاپ سیزدهم، قم: بوستان کتاب قم، ۱۳۹۲.
۱۲. عمران‌پور، علی و محمد مرادی، «تحلیلی بر ویژگی‌های محیط در نظریه شخصیت اریکسون»، مجله آرمان‌شهر، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۰.
۱۳. غباری‌بناب، باقر و دیگران، «آثار صله‌رحم از دیدگاه اسلام و روانشناسی و کاربردهای تربیتی آن»، دوفصلنامه تربیت اسلامی، سال سوم، شماره پنجم، پاییز و زمستان ۱۳۸۶.

۱۴. فرانکل، ویکتور امیل، فریاد ناشنیده برای معنی، ترجمه مصطفی تبریزی و علی علوی نیا، تهران: فراروان، ۱۳۸۳.
۱۵. کلینکه، کریس ال، مجموعه کامل مهارت‌های زندگی، ترجمه شهرام محمدخانی، چاپ یازدهم، تهران: رسانه تخصصی، ۱۳۹۲.
۱۶. لب‌خندق، محسن و محمدحسین هاشمیان، «درآمدی بر صورت‌بندی جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران»، بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ، فصلنامه تخصصی اسلام و مطالعات اجتماعی، سال اول، شماره اول، تابستان ۱۳۹۲.
۱۷. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
۱۸. مزلو، آبراهام. اچ، انگیزش و شخصیت، ترجمه احمد رضوانی، چاپ چهارم، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵.
۱۹. مسعودی، ابوالحسن علی‌بن‌حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
۲۰. مصباح‌یزدی، محمدتقی، آموزش عقاید، چاپ هفدهم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۴.
۲۱. منصور، محمود، روانشناسی ژنتیک تحول روانی از تولد تا پیری، تهران: سمت، ۱۳۷۹.
۲۲. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و محمد مشایخی، «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی - اجتماعی»، مجله آرمان شهر، شماره ۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
۲۳. موسوی، محمود، «معنای زندگی، گزارشی از یک کتاب»، مجله نقد و نظر، سال هشتم، شماره ۲۹-۳۰، ۱۳۸۲.
۲۴. میرزاپوری، جابر و غلامعلی اسماعیلی‌کریزی، «بررسی جامعه‌شناختی کارکرد مساجد بر پویایی فرهنگ اسلامی»، مجله معرفت، سال بیست‌وسوم، شماره ۱۹۹، تیرماه ۱۳۹۳.
۲۵. نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، قم: مؤلف، ۱۳۷۳.